

ЛИТЕРАТУРАТА КАТО УЧЕБЕН ПРЕДМЕТ

Петър Братоев

Литературата в училище — изкуство или наука? Творчество по законите на красотата или учебен предмет като всички останали? Въпросът не е маловажен. От това, как ще се погледне на литературното образование, зависи и как ще се насочи изучаването на литературата в началното училище и какви ще бъдат резултатите в средния и горния курс.

Нашата общественост е загрижена от незадоволителната подготовка на учениците по литература. Това е основен проблем и за методиката на литературата. Редица научни работници проучват състоянието на литературното обучение, експериментират, предлагат нови решения за усъвършенстване на учебната програма. Въпреки постигнатите успехи в това отношение главният въпрос — какво се учи в училище и как да се учи — за мнозина учители от началния, средния и дори от горния курс си остава все още методически и практически недостатъчно изяснен. Резултатите са известни. Учениците от началния курс невинаги могат да четат литературните произведения като произведения на изкуството; учениците от средния курс невинаги работят с литературните произведения именно като художествени творения; учениците от горната степен невсякога могат да анализират художествените произведения в тяхното единство от идейно съдържание и поетична форма. Наблюденията показват, че в началното училище често пъти художествените четива не се изучават като произведения на изкуството, а четенето им се превръща в придатък към предметните уроци. Учениците малко четат, малко време слушат изразителното четене и разказване на своя учител и на другарите си, вследствие на което слабо се развиват художествените им възприятия. И затова малките ученици нямат влечение към четенето, не могат свободно да четат и преразказват, което зле се отразява върху тяхната по-нататъшна работа с литературните произведения.

Учителите от средния курс пренебрегват такива важни и необходими страни в работата с художествените произведения като изразителното четене, преразказа, коментираното четене, устното рисуване, работата върху възсъздаващото въображение на учениците, системното изясняване на непознатите думи и изразните средства, литературните упражнения. Те хвърлят всичките си сили в един псевдозадълбочен и абстрактен анализ, който не довежда до нищо добро. Поради това учениците още от основното училище отвикват да четат с наслада и интерес предлаганите им художествени творби, губят охота за конкретна и целенасочена работа с художествения текст, емоционалното им възприятие постепенно се притъпява. Подобна постановка на урочната работа довежда до ограничаване на мисленето и чувствуването, до повърхностност на виждането и разбирането, до принижаване на естетическото възпитание на учениците.

Пренебрегването на конкретната работа с художествения текст, включваща непременно неговото четене в клас или у дома, довежда до една от най-големите зидни в уроците по литература — фиктивен разбор на литературното произве-

дение. Неуважението към непосредното, предметно-фактическо съдържание на литературното произведение води до неуважение към литературата изобщо. Липсата на конкретни представи и изживявания, получени при непосредното запознаване със съдържанието на художествената творба, довежда при нейния анализ в клас до пустословие и фалш. Учениците твърде рано „помъдрят“ в езика, мислене, чувстване и изразяване. А това неизбежно води до изкуствено съзряване-увяхване на детските и юношеските възприятия, до изсушаване на емоционалните изблици при общуването с творенията на словесното изкуство. С такава притъпеност на естетическо усещане и възприемане учениците огиват в горния курс, където при неправилна постановка на работата и при принизен критерий се довършва започнатият процес. Често пъти и в гимназията поради неизградени, несъздадени по-рано навици и умения да се чете конкретното изследване на редица художествени творби се подменя с разговори за тях колкото далечни от същината на произведението, толкова безинтересни и безсмислени.

За да се преодолеят посочените слабости, необходима е нова методическа и методологическа постановка на урочната работа във всички училищни степени. Методително е да се възстановят правата на литературата като изкуство, като се работи упорито и системно за емоционално-образното възприемане на художествените произведения въз основа на тяхното непосредствено четене и методически правилно тълкуване. Или казано накратко: в началното училище учениците се учат да четат и да развиват своето мислене и език на основата и на литературно-художествените произведения. На този първи етап на литературно образование (I—III клас) четенето представлява своеобразно свързване на езиково и литературно обучение. Едва в IV клас четенето може да се промени структурно в литературно обучение с естетико-познавателен и възпитателен характер, при което четенето от цел се превръща в средство.¹ В началния курс литературата все още не е встъпила в своите права. От многообразното ѝ сложно и дълбоко съдържание учениците „вземат“ само една малка част — познавателното му значение, което оказва и своето възпитателно въздействие. В средния курс литературата постепенно ще встъпва в истинските си права като изкуство на словото. Подходът към нея ще продължава да е предимно читателски, възприемането ѝ — предимно емоционално, изучаването ѝ — в известен смисъл ограничено. Както изтъкват и други автори, действителното литературно обучение започва от V клас, при което знанията и уменията се осъществяват степенувано: V—VI клас — пълен идейно-естетически анализ не се предвижда. Разработката на творбите се подчинява на следните конкретни задачи:

а. Да се изгради у учениците емоционално-сетивна представа за образите на жизнените явления, отразени в литературното произведение (т. нар. рецепторна дейност).

б. Естетическо усвояване на познавателното съдържание на литературната творба чрез т. нар. възпроизвеждащи дейности (опознаване и осмисляне на отразените в сюжета и образите явления).

в. Начало на развитие на самосъзнание и самовъзпитание у ученика.

В VII и VIII клас се въвежда литературният анализ на художествените произведения. При тази степен на обучение се изучават по-задълбочено структурните елементи на литературното произведение като теснотични понятия. Налице е следователно теоретична основа за прилагане на литературния анализ при работа върху художествените произведения, чието въвеждане и задълбочаване става постепенно.²

В горния курс литературното произведение ще продължава да бъде в центъра на вниманието, като конкретният идейно-естетически анализ се прави вече в под-

¹ Вж. Искра Котова, София Филипова, Цели, задачи и етапи на литературното обучение, сп. Български език и литература, кн. 6, 1969.

² Искра Котова, С. Филипова, цит. ст.

чертано историко-литературен план. Тема на урока обаче не ще бъде само и предимно отделното художествено произведение, както е в средния курс, а отделният автор с цялото му литературно творчество, представено чрез избрани образци. Непосредственото емоционално-образно възприемане на произведението по време на неговото предварително четене у дома ще продължава (трябва да продължава!) и при неговото изучаване в клас. Ще се засилва обаче теоретико-литературната подготовка на учениците — основна предпоставка за по-пълното и задълбочено вникване в спецификата на литературата като изкуство, като форма на общественото съзнание. „Докато в средния курс в центъра на изучаване на литературата е произведението като самостоятелен идейно-художествен свят, в горния курс художественото творчество се разглежда и като литературен процес, със специфични национални особености и с общи черти със световния литературен процес.“¹

Когато се определят обемът и съдържанието на един учебен предмет, а заедно с това и методиката на неговото преподаване в училище, винаги се имат пред вид главно три фактора. Първият от тях е ученикът с неговите реални възможности да се учи, да получава и обработва научна информация. Вторият фактор са целите и задачите на възпитаващото обучение, т. е. количеството и качеството на знанията и уменията, които могат да се придобият чрез изучаването на един учебен предмет за определено време. И на трето място много важен фактор за научното определяне на обема и съдържанието на една учебна материя, а оттам и за разработването на най-ефикасна методика за нейното преподаване в училище е спецификата на предмета.

В какъв смисъл спецификата на литературата като изкуство влияе върху мотивите за определяне на обема и съдържанието на литературата като учебен предмет, а така също и върху методите и формите за нейното изучаване в училище? Когато говорим за литературата в училище, ние разбираме една учебна дейност, която има за предмет изучаването не само на художествената литература. Понятието литературно образование, респективно литературно обучение, е едно по-обемно понятие, включващо в себе си следните три съставки: 1) четене и изучаване на литературно-художествените произведения; 2) овладяване основите на литературната наука и 3) усвояване на родния език, предимно на неговата лексика, стилистика и фразеология.² Така разбрано, понятието литературно обучение обаче може да се отнесе еднакво както до работата в средния курс, така и до работата по литература в горния курс, без да може да определи нито обема и съдържанието, нито методиката на предмета литература в тези училищни степени. Условното наименование на предмета — четене или обяснително четене в началното училище, литературно обучение или литература в средния курс и история на литературата в горния курс — само приблизително указва на различията, без да може по същество да ги разграничи в обемно и качествено отношение. Мнозина от учителите и от трите степени не са наясно откъде да почват и докъде да достигат при работата си над едно литературно произведение. В какъв обем ще се поднесат литературните знания, с каква задълбоченост ще се изследва художественото съдържание, в какво съотношение ще се използват разнообразните методи и похвати на преподаване — всичко това нерядко се определя в момента от самия учител, често пъти в противоречие с данните на психологията и литературната наука.

Причината за съществуващата неяснота се корени в незачитането на триединството от обективни фактори: ученик, цел на обучението и специфика на учебния предмет. Незачитането иде главно по линия на спецификата, която най-

¹ Искра Котова, С. Филипова, цит. ст.

² Въпроси из методиката на обучението по литература, Народна просвета, С., 1964, стр. 24.

малко се изследва и методически обосновава. Но тъй като първите два фактора (ученик и цели на обучението) са величини, по-динамични и променливи, отколкото спецификата на литературата, то следва, че третият фактор от това триединство може да ни помогне твърде много в теоретическата постановка за определяне обема и съдържанието на литературното обучение в училище. Без да се игнорират първите два фактора, спецификата на литературата като изкуство иде да ни улесни в разрешаването на основния въпрос за спецификата на литературата като учебен предмет. В това отношение особено значение придобиват мислите на съветския литературовед Л. И. Тимофеев¹ за трите аспекта на съдържанието на литературно-художествените произведения: непосредствено съдържание, идейно съдържание и общо, обективно съдържание. Както изтъква сам авторът, това не са три различни съдържания, а само три възможни аспекта, три прояви на единното, цялостно и неделимо съдържание на всяка литературна творба. Конкретното, непосредственото, предметно-фактическото съдържание носи в себе си идейното и общото, обективното съдържание, също така както идейното съдържание включва в себе си общото, обективното съдържание и се проявява само във и чрез непосредственото съдържание. От своя страна и общото, обективното съдържание съществува само в непосредственото и идейното съдържание и се проявява чрез тях.

И тъй като непосредното, предметно-фактическото съдържание се носи от самия конкретен смисъл на думите и изреченията, т. е. лежи, така да се каже, на повърхността на литературно-художествения текст, то неговото изучаване, разбиране и усвояване е сравнително най-просто и леснодостъпно. Този първи аспект на съдържанието на литературната творба трябва да бъде предмет на изучаване в последните два класа на началното училище (III и IV клас) и отчасти като преходен момент — и в V клас. В средния курс предмет на изучаване трябва да стане вторият аспект на съдържанието на литературната творба, т. е. нейното идейно съдържание, като обхване в различна дълбочина и последователност работата от V до VIII клас и дори началото на IX клас, пак с цел да се осъществи връзка и приемственост между средната и горната училищна степен. И накрая в горния курс от IX до XI клас вниманието на учениците трябва да се насочва към общото, обективното съдържание на художествените произведения.

Следователно спецификата на работата по литература в различните училищни степени се корени не само в обема и характера на художествените произведения, но и в постановката на урочната работа, в характера и съдържанието на идейно-естетическия анализ на творбите, по-точно, в различния подход към тях, обуславян от различните аспекти, които се търсят и разкриват в изучаваното съдържание. При това трябва да се отбележи, че началото на всяко научно изследване на литературно-художественото произведение е едно и също: започва се от конкретното възприемане на непосредственото съдържание, като в началния курс се задоволяваме само с неговото фактическо овладяване и разбиране. „Основното в часовете по четене си остава четенето. Учениците трябва да четат и мислят, да четат и да си представят, да четат и да виждат това, което авторът е отразил от действителността. . . “²

В средния курс отвеждаме учениците значително по-напред в тяхното разбиране на литературата като изкуство, т. е. на основата на добре усвоеното непосредно, предметно-фактическо съдържание те се учат да разбират и правилно да оценяват идейното съдържание на четените творби като отражение на действителността в художествена форма. Програмата по български език и литера-

¹ Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы, Просвещение, М., 1966, стр. 23—25.

² М. Ангелова, Подготовката на учителите за обучението по български език, сп. Начално образование, кн. 8, 1967.

тура за общообразователните трудово-политехнически училища (V—XI клас) утвърждава: „Анализът трябва да разкрие пред учениците съдържанието като отражение на конкретен исторически момент в съответна художествена форма, за да окаже своето възпитателно въздействие. Да се започне от живите възприятия на конкретните художествени образи в произведението и да се върви към усвояване според възможностите на учениците на образното съдържание и идейния смисъл. Основна задача на анализа е да се направи разбор на главните образи в литературното произведение, в които е вложен неговият идеен смисъл; да се почувствуват и изживеят главните поетични моменти; да се съчетава емоционално-образното с интелектуалното възприемане на произведението и да се включат учениците в самостоятелно живо участие в разбора. . . Анализът на по-големи произведения в VII и VIII клас се подготвя с поставяне на задачи за самостоятелно четене на текста. При беседата, особено в VII и VIII клас, се използват и такива въпроси, които върху основата на усвояване фактичското съдържание на текста водят до самостоятелно мислене, до изводи и обобщения.“¹

И накрая, в горния курс, като се започне пак от непосредственото, предметно-фактичско съдържание, чрез научно обоснован и методически целесъобразен анализ учителят отвежда учениците в богатия, сложен и многообразен, специфичен естетически свят на художника, за да достигнат крайната точка на училищното литературно образование — овладяване на общото, обективното, общочовешкото и непреходно съдържание на художествените произведения. „Работата над литературния текст — се казва в програмата — трябва да дава възможност на учениците да вникнат в спецификата на литературата като изкуство. . . Освен това много важно е в образите да се разкрива не само социалното и националното, но и общочовешкото и естествено да се достига до необходимото възпитателно влияние.“

Тъкмо поради това едно и също неголямо по обем, но значително по съдържание литературно-художествено произведение може да бъде предмет за изучаване както в средния, така и в горния курс. Например разказът „На браздата“ от Елин Пелин се изучава в V клас. Откъс от него на времето се изучава и в началното училище. Същият разказ може да бъде предмет на идейно-естетическо изследване и в горния курс. Съдържанието му е такова, че всички ученици от трите училищни степени могат да го разберат и усвоят. Произведението е едно и също, но подходът към него и характерът на неговото изучаване ще бъдат различни. В началното училище учениците ще четат и преразказват с цел да овладеят фактичското съдържание на откъса. Въз основа на това те ще могат да разделят откъса на логически завършени части и да ги озаглавяват, да извличат една основна мисъл и по такъв начин да упражняват четивните си навици, да обогатяват и развиват речта си. В средния курс работата в основни линии ще върви по следния път: четене с коментар, работа с непознатите думи и изразните средства, преразказ, наблюдения над образите с елементарна характеристика на главното действащо лице, устно рисуване на обстановката, описание на преживяванията на героя, упражнение в изразително четене и разказване — всичко това с оглед на главната задача: учениците да разберат най-общо идейната насоченост на разказа и да почувствуват художествените му достоинства. Тук много неща ще бъдат констатирани само чрез конкретна работа над текста, без да се правят никакви по-дълбоки и по-специални теоретико-литературни изводи и обобщения. Въз основа на такава непосредствена работа върху идейно-естетическото съдържание на разказа учениците трябва да достигнат до разбирането, че Елин Пелин е голям писател, който отлично познава живота на трудовите хора и с любов пише за техните малки радости и големи теглила.

¹ Програма по български език и литература, С., 1964, стр. 26—27.

В горния курс работата върху разказа „На браздата“ (пък и върху кой да е друг разказ) съществено ще се отличава от разбора му в основното училище и четенето му в началния курс. Идеино-естетическият анализ тук ще бъде насочен към разкриване не толкова и не само на идейното му съдържание, колкото на онова особено и типично за Елин Пелин като художник критически реалист, което се съдържа в непосредственото съдържание на разглеждания разказ, но отвежда и към цялото му творчество като структура, като стил. Ще се изследва конкретно как Елин Пелин типизира обществените явления в индивидуални, неповторими образи и картини, как с помощта на художественото изображение, разбирано като сюжет, композиция, персонаж, език, пейзаж, психологически анализ и пр., художникът белетрист постига такава необикновена сила и дълбина на социално обобщение и естетическо внушение. Под ръководството на своя преподавател учениците откриват, че на малкия терен на късия разказ Елин Пелин е разиграл едно действие от голямата социална трагедия на бедния човек у нас по онова време. Насочвайки вниманието на учениците към диалектиката на душевните преживявания на героя, учителят ще може да им покаже класическото умение на Елин Пелин да извайва живи, пълнокръвни човешки образи. Дори работата върху пейзажа на Елин Пелин — това толкова банализирано понятие в училищните литературни анализи — тук, ако се проведе на висота, с разбиране и усет за неговата особена роля в разказа, може да разкрият много интересни страни от художествения стил на автора.

В това отношение твърде интересни мисли развиват Искра Панова в своето оригинално изследване за майсторите на българския разказ. По повод на Елин Пелиновата техника на разказване и композиране тя пише: „При такава сложна, би казал човек „полифонична“ лирическа структура, каквато имат Елин Пелиновите разкази, в които всеки участник, бил той одушевен или неодушевен, издава свой глас, за да го влее в общата хармония, изключително значение придобива правилното „разчитане“ от читателя и критика на лирическата партитура на разказа. В частност — ярното и пълно възприемане на пейзажа, на неговото лирическо съдържание, място и роля в разказа. Защото Елин Пелиновият разказ повече от всеки друг трябва да се възприеме цялостно, в единството на всичките му компоненти, и в никакъв случай — само грубо-сюжетно, само грубо-фабулно... А ключът от „душата“ на събитието твърде често лежи в пейзажа. Пропусне ли се или не се разбере той в общия контекст, може да се стигне до грубо неразбиране на целия разказ.“¹

Всичко това, обяснено въз основа на конкретно изследване на непосредно предметното съдържание на разказа „На браздата“ и осветлено в духа на основния идеен замисъл на писателя критически реалист, би довело учениците до разбиране на Елин Пелиновия белетристичен маниер, до една сравнително попълна и по-ясна представа за неговия стил като художник, а така също и за спецификата на литературата като изкуство на словото.

Това са, най-общо казано, възможностите да се изучава литературата като учебен предмет в началното, основното и средното училище. И през цялото време на нейното изчезване целта е двойка: даване на литературни знания и възпитаване на естетически вкус. Без точно съотношение между теоретико-образователните и естетико-възпитателните задачи не може да има пълноценно обучение. А тъкмо такава ясно съотношение много трудно се постига в училищната практика. „Досега — пише видният съветски методик В. В. Голубков — обучението имаше едностранчив общообразователен характер. Преподавателите виждаха

¹ И. Панова, И. Вазов, Е. Пелин, Й. Йовков — майстори на разказа, С., 1967, стр. 93—94.

като своя главна задача да дават знания по литература, история и теория на литературата, а така също да развиват умения и навици за устна и писмена реч, но малко внимание отделяха на нравствено-естетическото възпитание. На литературата се гледаше само като на учебен предмет, който дава възможност за обучаване в съставяне на различни видове планове, преразкази, характеристики, за развиване на устната и писмената реч. Самата художествена литература като изкуство, нейното непосредствено нравствено-естетическо въздействие, нейното изключително влияние върху всестранното развитие на човешката личност се изоставяше на втори план.¹

В съвременната методика все по-настоятелно се прокарва мисълта за внимателно отношение към живите впечатления на ученика, идещо от непосредственото му общуване с литературно-художествените произведения, за всемерно засилване на интереса му към учебните занятия, за активизиране работата и на ученика, и на учителя по време на анализа. „Учителят има за задача да доведе до съзнанието на учениците богатството на идеите и образите на художествените произведения, съдържащите се в тях благородни мисли и чувства, да пробужда и да развива творческите сили на учениците, да внедри у тях любов към прекрасното в живота и в изкуството, да помага за формирането на целенасочен, издръжлив характер, на комунистически мироглед.“²

Литературата — нека повторим тази общоизвестна мисъл — е отражение на живота, могъщо средство за естетическо въздействие върху хората, за формиране на тяхното светоотношение. Това отражение е особено по своята природа и познанието, което то носи — от особен порядък, с особен резонанс, обхват и начин на въздействие. Наред с това освен отражение-познание изкуството е и деяние, творчество, реализирано по специфичен начин, постигнато чрез присъщите за дадения вид и жанр изкуство художествени средства, които трябва да се знаят, да се изучават, за да се разбират и чувствуват по-добре и самите художествени произведения. И наред с това художествените творения трябва да се изживяват, да се възприемат непосредствено с изострени сетива и развит естетически вкус, за да се разбират и усвояват по-пълно, по-дълбоко, по-резултатно както формалните, структурните елементи на изучаваните творби, така и техните съдържателни, идейни моменти. И тъкмо поради това, че изкуството не е само отражение-познание, но и творчество по законите на красотата, носещо в себе си като неотменна своя част способността да трогва, да вълнува, да радва или тревожи, или, казано другояче, да доставя удоволствие със своите ярки изображения и дълбоки проникновения, то трябва да се възприема и емоционално-непосредствено, просто заради естетическата наслада, която само то единствено може да доставя на човека и която е най-сигурният път за въздействие върху неговото съзнание, за формиране на неговото светоотношение.

Разбира се, нещата не бива да се абсолютизират и противопоставят: само познание и само красота-наслада. Вълшебството на изкуството се състои именно в това, че то съдържа и двата споменати компонента в един диалектически слят вид като красота-правда и правда-красота. Поради това изкуството действа еднакво силно както на ума, така и на сърцето, като поражда както висши интелектуални чувства, така и с нищо незаменими емоционални изживявания у човека. Изкуството на словото може да оказва изключително въздействие върху душевността и поведението на учениците главно поради своята особена естетическа природа, която в никакъв случай не бива да се омаловажава и пренебрегва дори и тогава, когато художествените творения стават предмет на специално изучаване.

¹ В. В. Голубков, Методика преподавания литературы, М., 1962, стр. 5.

² Сб. Въпроси из методиката. . . , С., 1964, стр. 4—5.

Не историко-литературният и научно-теоретически подход към художествените произведения пречи на тяхното емоционално-естетическо влияние върху учениците, а, обратно — липсата на здрава научна основа и интелектуална наситеност в училищните анализи обезкървява изкуството, намалява неговото нравствено-естетическо въздействие, лишва емоциите от реален смисъл и съдържание.

При това трябва да припомним общоизвестната истина, че никакви теоретически знания за изкуството и литературата не могат да заменят непосредственото живо общуване на читателя (зрителя, слушателя) със самите художествени произведения. Това се е разбирало винаги от литературоведи, методици и програмосъставители, които са поставяли в центъра на художественото образование самото изкуство и неговото непосредствено възприемане.

Изучаването на литературата в училище не пречи, а, напротив, помага за углъбяване на непосредното ѝ естетическо възприемане, за нейното по-пълно разбиране, за получаване на истинска естетическа наслада от четените художествени произведения. Бедата не е в това, че литературата в училище се изучава като учебен предмет, а в неправилната постановка на това изучаване, когато се пренебрегва, подценява или просто не се разбира достатъчно добре необходимостта от живо, непосредно възприемане на всяко литературно-художествено произведение не само преди неговото изучаване в клас, но и по време на неговия анализ; когато конкретното, научно-теоретическо изследване на литературните произведения се превръща в разговор за тях в тяхно отсъствие; когато четенето на художествените произведения като специфичен метод на учебна работа не се прилага целесъобразно и неотменно във всички училищни степени; когато от трите съставки на литературното обучение ударението се постави само на една от тях или пък изучаването ѝ придобие формален характер. Затова в основата на обучението по литература трябва да стои литературата като вид изкуство, т. е. четене и изучаване на литературно-художествените произведения, а литературната наука трябва да съпътствува това четене и изучаване, като му придава целенасочен и научно завършен характер.